

BERSERKIR I ÚLFHEÖNAR W HISTORII, MITACH I LEGENDACH

Łukasz
Malinowski

NOMOS

BERSERKIR I ÚLFHEÐNAR
W HISTORII, MITACH I LEGENDACH

Łukasz Malinowski

BERSERKIR I ÚLFHEÐNAR
W HISTORII, MITACH I LEGENDACH

NOMOS

© 2009 Copyright by Łukasz Malinowski & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: prof. Krzysztof Baczkowski
prof. Andrzej Szyjewski

Książka dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz Towarzystwo Doktorantów UJ

Redakcja wydawnicza: Anna Grochowska-Piróg
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
II korekta: Magdalena Pawłowicz
Projekt okładki: Joanna Tokarczyk

Na okładce figura szachowa przedstawiająca berserka, wykonana z kości morsa, znaleziona na wyspie Lewis w 1831 roku, pochodzenie XII w. Ze zbiorów National Museum of Scotland – The Bridgeman Art Library Nationality.

ISBN 978-83-60490-84-6

KRAKÓW 2009

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax (12) 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Cele pracy i założenia metodologiczne	7
O źródłach i problemach badawczych z nich wynikających	11
Berserkowie w historiografii	15
Uwagi do przekładów źródeł	17
 Część I	
Berserkowie w historii Skandynawii okresu Wikingów	19
I.1. Szał bojowy u Indoeuropejczyków w starożytności i wczesnym średniowieczu	20
I.1.1. Szał bojowy wśród Germanów antycznych i wczesnośredniowiecznych	26
I.2. Szaleni wojownicy w Skandynawii. Terminologia, zasięg i czas występowania	30
I.2.1. <i>Berserkir</i> i <i>úlfheðnar</i> – dwa rodzaje szalonych wojowników .	31
I.2.2. Początek i zmierzch występowania <i>berserkir</i> i <i>úlfheðnar</i>	35
I.2.3. Szaleni wojownicy – zasięg występowania	39
I.3. <i>Berserkir</i> i świat wojny	42
I.3.1. <i>Berserkir</i> a germańskie bractwa wojskowe	43
I.3.2. <i>Berserkir</i> w siłach zbrojnych władców skandynawskich	48
I.3.3. Sposób walki	49
I.3.4. Odzienie bitewne: zwierzęca skóra czy nagość	53
I.4. <i>Berserksgangr</i> – na czym polegał i co go powodowało	56
I.4.1. Środki odurzające a <i>berserksgangr</i>	57
I.4.2. Argumenty psychiatrii i medycyny: <i>berserksgangr</i> jako choroba	68
I.4.3. Taniec i trans	72
I.5. <i>Berserkir</i> w społeczeństwie	78
I.5.1. Tryb życia <i>berserkir</i>	78
I.5.2. <i>Berserkir</i> a koncepcja Dúmezila	81
I.5.3. Herosi i łotrzy – dwa oblicza berserków w czasach pogańskich	85

Część II

Berserkowie w świecie mitycznym	91
II.1. Inicjacja. Wejście wojownika w świat mityczno-religijny	92
II.1.1. Rytuał inicjacji w grupach <i>berserkir</i> i <i>úlfheðnar</i>	93
II.2. Mityczny patron <i>berserkir</i>	109
II.2.1. Odyn jako bóg wojny i śmierci oraz jako opiekun banitów	109
II.2.2. Kult Odyna w grupach szalonych wojowników	114
II.3. Wojownicy Odyna	119
II.3.1. <i>Einherjar</i>	119
II.3.2. Faworyci Odyna	120
II.3.3. <i>Berserkir</i> jako postacie mityczne	132
II.4. Olbrzymi i ich związek z berserkami	134
II.5. Szamanizm i magia	138
II.5.1. Zmiana kształtu przez <i>berserkir</i>	138
II.5.2. Związki berserków z szamanizmem i magią bitewną	144

Część III

Legendarny wizerunek berserka	151
III.1. Wizerunek łotra – berserka w sagach o Islandczykach i w legendarnych sagach	152
III.1.1. Głupi i brzydki osiłek	152
III.1.2. Nieproszeni zalotnicy i herosi wybawcy	157
III.2. Powody powstania „czarnej legendy” <i>berserkir</i> – chrześcijaństwo	162
III.2.1. Wprowadzenie nowej religii w krajach skandynawskich	163
III.2.2. Wojna Chrystusa z pogańskimi bogami	168
III.2.3. Berserkowie – przeciwnicy wiary w Chrystusa	172
III.3. Nadprzyrodzone zdolności berserków jako przykład niezrozumienia przeszłości	177
III.3.1. Niewrażliwość na broń	178
III.3.2. Inne nadprzyrodzone zdolności baśniowych berserków	183

Zakończenie	189
--------------------	------------

Aneks	195
Wykaz źródeł	199
Bibliografia	205
Indeks rzeczowy	217
Summary	221

WSTĘP

CELE PRACY I ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Wojna była jednym z najważniejszych elementów w życiu społeczności Wikingów. Chęć zdobycia nieśmiertelnej sławy i przemijalnych dóbr doczesnych, pragnienie przeżycia niezwykłych przygód i wykazania się bohaterstwem w oczach współplemieńców skłaniały młodych mężczyzn do wyruszania na wyprawy łupieżcze. W Skandynawii wojownikiem winien być każdy mężczyzna. Wynikało to z charakteru życia społeczno-ekonomicznego, nakazującego mężczyznom zajmować się gospodarstwem w zimie, a w lecie wyruszyć na „wiking”, w celu zdobycia bogatych łupów. Praktykowano zwyczaj, że zanim mężczyzna mógł osiąść na stałe w gospodarstwie, najpierw musiał wyruszyć na „piracki szlak” i dokonać sławetnych czynów¹.

Młodych piratów cechowały brutalność i okrucieństwo. Wikingowie nawet w realiach epoki uchodzili za bezwzględnych morderców. Daremnie można by szukać oznak litości w postępowaniu większości z nich². W jednej z sag czytamy:

W rękę miał [Egil] miecz, Wąż Nadr. Szedł jak nawałnica, rąbał na obie strony i powalił wielu... Wojsko [Adlisa] rzuciło się do ucieczki, a Egil i jego wojownicy w pogoń, zarzynając wszystkich, których dopadli – daremne było błaganie o litość³.

¹ Liczne przykłady z islandzkich sag poświadczają ten zwyczaj. Klasyczny przykład obowiązku udania się na łupieżcze wyprawy przed założeniem rodziny opisano w *Sadze rodu z Laxdal* 40 (*Laxdæla saga*). Czytamy w niej, że Kjartan chce się ożenić z Gudrun, ale najpierw pragnie zakosztować życia Wikinga i zdobyć szacunek wśród Islandczyków. Prosi więc Gudrun, by czekała na niego przez trzy zimy (*Saga rodu...* 1973: 92).

² Na brutalność stosunków społecznych w Skandynawii wpłynął zwłaszcza obyczaj krwawej zemsty, będący obowiązkiem pomśzczenia śmierci każdego, nawet bardzo odległego członka rodziny, i nie dopuszczający oznak litości dla wrogów. Krwawa zemsta jest jednym z motywów rozwijających akcję islandzkich sag rodowych (zob. Miller 1990: 179-220). O zemście jako elemencie naracji islandzkich sag pisał również obszernie Byock (1982).

³ „Hann hafði sverðið Naður i hendi. Hann sótti þá fram og hjó til beggja handa og felldi marga menn...þá flýði lið það, er honum hafði fylgt, en Egill og hans lið fylgdu þeim og drápu

W społeczeństwie, którego funkcjonowanie w znacznej mierze oparte było na wojnie, wykształcił się specyficzny typ wojowników, którzy posiadali umiejętność wpadania w amok bitewny. Byli znani w źródłach jako *berserkir* i *úlfhednar*, a stan, w jaki potrafili się wprawiać, zwano szaleństwem berserków (*berserksgangr*). Tworzyli specjalną kategorię wojowników, których ogólnie możemy nazywać „szalonymi wojownikami”. To właśnie oni i ich bitewny szal będą stanowić temat naszej pracy.

Zagadnienie „szalonych wojowników” w Skandynawii silnie wiąże się z wieloma problemami z zakresu kultury Wikingów. Omawiani wojownicy byli nie tylko częścią krajobrazu bitewnego, ale stanowili ważny element w funkcjonowaniu społeczeństw i w sposobie organizacji władzy centralnej. Wokół nich skupiało się wiele pogańskich wierzeń i idei. W okresie Wikingów wojownicy ci odcisnęli piętno na historii wojskowości i zaznaczyli swe miejsce w królewskim otoczeniu, biorąc udział w politycznym kształtowaniu dziejów regionu. Wraz z przemianami okresu Wikingów i przyjęciem w północnoeuropejskim regionie chrześcijaństwa skończyła się koniunktura na „szalonych wojowników”, którzy stali się relikami pogańskiego stylu wojowania i pogańskiej ideologii. Istnienie *berserkir* i *úlfhednar* nie ograniczało się jednak do egzystencji na płaszczyźnie rzeczywistej. Nawet po ich zniknięciu z dziejów pamięć o nich pozostała żywa w starej pogańskiej mitologii i w legendach.

W niniejszej pracy zagadnienia dotyczące szalonych wojowników zostały podzielone na trzy grupy, odpowiadające poszczególnym płaszczyznom, na których – naszym zdaniem – istnieli nasi bohaterowie. Są to: 1) płaszczyzna rzeczywista, na której berserkowie istnieli jako realni bohaterowie skandynawskiej historii; 2) płaszczyzna mityczna, na którą w pewnym momencie dziejów wkroczyli szaleni wojownicy, stając się częścią pogańskiej mitologii; 3) płaszczyzna legendarna, na której berserkowie funkcjonowali bardziej jako wytwory ludzkiej wyobraźni niż postacie z rzeczywistej historycznej przeszłości. Ukazanie egzystencji szalonych wojowników na tych trzech płaszczyznach będzie głównym zadaniem naszej pracy. Postaramy się przedstawić proces, w jakim realni szaleni wojownicy stawali się postaciami mitologicznymi, a następnie legendarnymi, oraz umieścić jego rozwój w ramach chronologii. Udowodnienie istnienia takiego procesu posłuży nam do odpowiedzi na pytanie, jak niektóre elementy pogańskiej przeszłości były postrzegane przez chrześcijańskich Skandyna-

allt það, er þeir náðu, því að ekki þurfti þá griða að biðja”, zob. *Egils saga...*: rozdz. 54; por. *Saga o Egilu* 1974: 112.

wów oraz pozwoli zaobserwować proces zmiany historycznej rzeczywistości w mit, a potem w legendę.

W części pierwszej, poświęconej istnieniu zjawiska szału bojowego w Skandynawii pogańskiego fragmentu okresu Wikingów (793 r. – koniec X w.), postaramy się przedstawić berserków jako część szerszego zjawiska, które dotyczyło niemal wszystkich Indoeuropejczyków. Sięgnijemy do historii porównawczej, by prześledzić występowanie wojowników tego typu w innych kręgach kulturowych. Jedną z naszych hipotez, którą będziemy udowadniać, traktuje berserków jako uosobienie pogańskiego stylu wojowania i wojennych wartości barbarzyńców. Tezę, którą stawiamy w naszej pracy, jest istnienie w pogańskim fragmencie okresu Wikingów dwóch osobnych grup bractw wojennych, specjalizujących się w walce w szale, których członków nazywano *berserkir* i *úlfheðnar*. Postaramy się odtworzyć sposób ich organizacji oraz pokazać, jaką rolę pełnili na polu bitwy i w otoczeniu skandynawskich władców. Ważnym zagadnieniem będzie próba ukazania berserków jako części społeczeństwa i przedstawienie ich relacji z innymi jego członkami. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, jakie były powody przeciwnego oceniania moralnego szalonych wojowników przez społeczeństwo, które widziało w nich zarówno herosów jak i łotrów. W końcu zajmiemy się ważnym, do dziś nierozstrzygniętym pytaniem o to, co leżało u źródeł szału berserków. W poszukiwaniu odpowiedzi sięgniemy do osiągnięć etnologii, religioznawstwa, archeologii, psychiatrii oraz toksykologii.

Część druga pracy dotyczy związku berserków ze światem nadprzyrodzonym. Nie mamy bowiem wątpliwości, że taki związek istniał i to w bardzo silnej postaci. Zasadniczą kwestią tej części pracy będzie próba ukazania, kiedy warstwa nadprzyrodzona wzięła górę nad realnie istniejącymi szalonymi wojownikami i kiedy przekształcili się oni z postaci realnych w nadprzyrodzone, stając się częścią pogańskiej mitologii. Rozdział otwierający tę część został poświęcony praktykowaniu w grupach szalonych wojowników inicjacji rozumianej jako zespół realnie istniejących rytuałów, mających na celu wprowadzenie adepta w magiczny i nadprzyrodzony świat plemienia. Dużo uwagi poświęcimy mitycznemu patronowi berserków, Odynowi, tajemniczemu bóstwu o złożonej charakterystyce, którego kosmogoniczna rola i dwuznaczna ocena moralna może nam wiele powiedzieć o wyznawcach nordyckich bogów i sposobie ich patrzenia na wartości reprezentowane przez berserków. Ważne miejsce zajmie rozdział poświęcony kultowi Odyna w grupach szalonych wojowników oraz rozdział dotyczący magii, szamanizmu i nadprzyrodzonych zdolności berserków, ze

szczególным uwzględnieniem umiejętności zmiany kształtu. Postaramy się również pokazać związek berserków z olbrzymami i zmieszanie ich wizerunku, które zostało zapoczątkowane w okresie mitycznego istnienia berserków i było kontynuowane, kiedy oba te typy postaci stały się legendarne.

Ostania część pracy będzie poświęcona stereotypowemu wizerunkowi berserków w późnych islandzkich sagach. Przedstawimy ich jako negatywnych, a czasem komicznych antybohaterów i przeciwników sławnych herośw w skandynawskiej literaturze średniowiecznej. Zastanowimy się, jaki wpływ na pejoratywny wizerunek berserków miało chrześcijaństwo i w jakim stopniu ukształtowało ono negatywny obraz szalonych wojowników w umysłach Skandynawów po zakończeniu okresu Wikingów. Na koniec opiszemy fikcję, jaka narosła wokół legendarnych berserków i postaramy się dotrzeć do jej źródeł, co posłuży nam do postawienia hipotezy, że była ona prostym efektem niezrozumienia pogańskiej przeszłości i ideologii towarzyszącej szalonym wojownikom.

Zastosowany w pracy podział na trzy płaszczyzny, pomocny w opisanii obrazu berserka w średniowiecznej Skandynawii, jest naszym metodologicznym wytworem odzwierciedlającym punkt widzenia współczesnego badacza. W rzeczywistości historycznej nie istniał podział na takie płaszczyzny, ponieważ przeciętny Wiking i średniowieczny Skandynaw w znacznej mierze postrzegali świat nadprzyrodzony jako fragment realnej rzeczywistości. Dla Wikingów nordycka mitologia dotyczyła ich własnej religii i jej oddziaływanie i przenikanie się ze światem realnym nie było przez nikogo podważane. W okresie, gdy Skandynawowie zostali chrześcijanami, pogańska mitologia stała się częścią ich historii i nie negowano doczesnej działalności wikińskich bogów w zamierzchłej przeszłości północnej Europy. Nie można jednak wykluczyć, że już w okresie Wikingów niektóre aspekty towarzyszące berserkom były postrzegane jako fikcja a nie religijne wierzenia. Z pewnością w czasach, gdy niegdyś realnie istniejący berserkowie (VIII-X wiek) stali się tylko postaciami mitycznymi (XI-XII wiek) ze słabymi związkami z rzeczywistymi postaciami, pojawiły się wokół nich elementy, które tworzyły załączki ich legendarnego wizerunku. Podobnie w XIV- i XV-wiecznej Islandii, w której berserkowie byli tylko legendarnymi postaciami, w ich opisie odwoływano się zarówno do płaszczyzny mitologicznej jak i do historycznych relacji z okresu Wikingów.

O ŹRÓDŁACH I PROBLEMACH BADAWCZYCH Z NICH WYNIKAJĄCYCH

Badacze zajmujący się historią Skandynawii okresu Wikingów spotykają się z wieloma ograniczeniami wynikającymi ze specyficznego charakteru źródeł dotyczących epoki. Kultura Wikingów była bowiem w przeważającej części ustna i dopiero wprowadzenie chrześcijaństwa zaowocowało spisaniem źródeł⁴. Większość źródeł pochodzi z czasów późniejszych i mniej lub bardziej uległy one wpływom okresu, w którym zostały spisane. Omówimy więc charakter poszczególnych źródeł i zastanowimy się, w jaki sposób czas i miejsce ich spisania wpłynęły na obraz wikińskiego szalonego wojownika.

Najlepszym źródłem do poznania dziejów kultury Wikingów jest poezja skaldów i pieśni eddaiczne. Utwory skaldów dochowały się jako elementy na ogół wplatanie w różne sagi. Ich metryka sięga początków IX wieku. Z uwagi na specyficzny styl układania pieśni, wymagający uczenia się ich na pamięć w niezmienionej formie, aby zachować ich estetyczne piękno, możemy mieć pewność o ich długim przetrwaniu w społeczeństwie w pierwotnej postaci⁵. Dlatego też dobrym źródłem do poznania mitologii i kultury Wikingów są nawet te pieśni, które zostały spisane dopiero w XII wieku⁶. Wszystkie pieśni skaldów zostały wydane w oryginale przez znakomitego badacza Finnura Jónssona (*Den Norsk...* 1967; *Carmina Scaldica* 1929). Warte polecenia jest również monumentalne dzieło Guðbrandura Vigfussona (*Corpus Poeticum Boreale* 1965) z racji jego dwujęzycznego charakteru (tekst oryginalny i angielski przekład).

Poezja eddaiczna jest najcenniejszym i zarazem głównym zbiorem źródeł wykorzystywanych w badaniach nad nordycką religią, aczkolwiek należy mieć na uwadze problemy związane z przenikaniem idei chrześcijań-

⁴ Pochodzenie islandzkiej literatury ze szczegółowym uwzględnieniem wpływów chrześcijaństwa na ten proces omówił Turville-Petre (1953). Islandzkie źródła pisane zostały omówione w znakomitej publikacji poświęconej kulturze Islandii *Icelandic Culture* (Nordal 1990).

⁵ Poetycka forma pieśni oparta była na aliteracji i skomplikowanym rytmie, dlatego jakkolwiek zmiana w tekście niweczyła estetykę utworu (zob. Roesdahl 1996: 155-161; Forte i Wilson 1975: 302-316).

⁶ O poezji skaldów można przeczytać w książkach Roberty Frank (2005: 157-196) oraz Russela Poole (1991: 1-56). Charakterystykę najslawniejszych skaldów i ich dzieł można znaleźć u Lee Hollander (1947).

skich na pogański świat wyobrażeń o bogach⁷. Najbardziej znany zbiór eddaicznych pieśni tworzy tak zwaną *Eddę poetycką*, lub *Eddę Starszą* (*Eddukvæði...*). Znajdują się w niej utwory powstałe w latach 850-1220 i funkcjonujące w obiegu ustnym przez cały okres Wikingów. Ich poetycka forma, podobna do stosowanej w poezji skaldycznej, gwarantuje długi obieg ustny w pierwotnej, niezmienionej formie⁸. Warto zwrócić uwagę na istnienie polskiego przekładu tego skarbu średniowiecznej poezji, dokonanego przez Apolonię Załuską-Strömberg (*Edda poetycka* 1986). Dziełem, które w znacznej mierze determinuje naszą wiedzę na temat pogańskiej mitologii Skandynawii, jest *Edda Prozaiczna*, zwana również *Eddą Młodszą*, której autorem był islandzki intelektualista Snorri Sturluson (1178-1241) (*Edda Snorra...*)⁹.

Źródłem informacji o berserkach są przede wszystkim sagi islandzkie. Ich specyficzna forma wymaga od badacza odnoszenia się do nich z pewną rezerwą. Sagi islandzkie z założenia nie są dziełami historycznymi, które mają przybliżyć losy państwa czy danego króla. Głównym mechanizmem rządzącym narracją w sagach jest los, przeznaczenie i szczęście, a nie przyczynowo-skutkowy proces decydujący o politycznym przebiegu wydarzeń (Gurevich 1971: 42-53)¹⁰. Sagi koncentrują się na swoich bohaterach, którymi są zarówno przedstawiciele wybranego i znakomitego rodu, jak i skandynawscy królowie przedstawieni w pewnej konwencji literackiej. Czas powstania sag nie jest tożsamy z okresem ich spisania. Wiele z nich powstało już w okresie Wikingów i dzięki ustnemu obiegowi dotrwały do czasu, w którym zostały spisane. O tym, że sagi powstały nie po to, by je czytać, ale by je słuchać, świadczy chociażby etymologia słowa „saga”, wywodząca je od staroislandzkiego *segja* – mówić¹¹. Były to więc historie służące „opowiadaniu” o sławetnych czynach bohaterów z minionych wieków. Z uwagi na temat, czas powstania i stosunek do przeszłości, zwykle dzie-

⁷ Poezja eddaiczna w założeniu nie ma religijnego charakteru, ale jest raczej zapisem opowieści o bogach, w których zachowały się elementy religii (zob. Dronke 1992: 656-684).

⁸ O poezji eddaicznej oraz jej szczegółowej klasyfikacji i dacie zob. Harris (2005: 68-156).

⁹ Istnieje wiele tłumaczeń tego tekstu. W naszej pracy będziemy korzystać z przekładu Arthura G. Brodeur (Snorri Sturluson 1923). Część *Eddy* przełożył na język polski Joachim Lelewel (pierwsze wydanie z r. 1828), jednak przekład ten jest mało przydatny w badaniach naukowych z powodu niekompletności jak i archaicznego języka z początku XIX wieku (*Nowa Edda czyli Edda Młodsza albo Prozaiczna*, [1828] 2006).

¹⁰ Według autora to właśnie przeznaczenie jest głównym sprawcą przebiegu wydarzeń w sagach rodowych i królewskich.

¹¹ Niektórzy skłonni są tłumaczyć słowo *saga* jako „waśń”, co miałoby odniesienie do głównego tematu, jaki podejmuje większość sag (zob. Stieblin-Kamiński 1982: 28).

li się sagi na grupy: 1) sagi królewskie; 2) sagi o Islandczykach, zwane również sagami rodowymi; 3) sagi legendarne; 4) sagi biskupie¹². Nas interesować będą pierwsze trzy grupy tych sag.

Sagi królewskie (*Konungasögur*) mają największą wartość dla badacza zajmującego się historią polityczną. Zdecydowana większość z nich powstała na Islandii i dotyczy losów monarchii norweskiej¹³. Głównym zbiorem tych sag jest dzieło wspomnianego już Snorri Sturlusona, *Heimskringla* (1869-1872) [*Krąg świata*]¹⁴, napisane ok. 1230 r. i obejmujące sagi poświęcone norweskim królom od czasów najdawniejszych do 1177 r. (Snorri Sturluson 1869-1872; Snorri Sturluson 2005). Zwłaszcza sagi poświęcone panowaniu norweskich królów przed rokiem 1000 będą dla nas ważnym źródłem do badania problemów związanych z berserkami. Do sag królewskich możemy zaliczyć napisane po łacinie i powstałe ok. 1200 roku w kręgu duńskim dzieło Saxo Grammaticusa pod tytułem *Gesta Danorum* (Saxo Grammaticus 1996 [*The History of the Danes*]). Jest to zbiór opowieści dotyczących królów Danii, ujęty w jedno znakomite dzieło, w którym możemy znaleźć wiele informacji o Skandynawii okresu Wikingów. W tym miejscu warto wspomnieć o dwóch ważnych dziełach, które możemy uznać za prace historyczne i które w znacznym stopniu wpłynęły na dalszy rozwój sag królewskich i rodowych. Są to: *Íslendingabók* (1930 [*The Book of the Icelanders*]) autorstwa Ariego Thorgilssona ok. 1122-1132) oraz *Landnámabók*, którego najwcześniejsza wersja (z początku XII wieku), niezachowana do dnia dzisiejszego, prawdopodobnie również była autorstwa tego samego uczonego Islandczyka¹⁵. Zwłaszcza to drugie dzieło zawiera sporo istotnych informacji na temat szalonych wojowników na Islandii.

Mniejszą wartość źródłową dla historyka mają sagi o Islandczykach (*Íslendingasögur*). Początek ich spisywania przypada na połowę XII wieku, jednak już dużo wcześniej były one obecne w obiegu ustnym. W owym czasie dbano o pamięć w dziedzinie genealogii rodowej, dlatego informacje tego rodzaju są dość wiarygodne. Tematem sag są losy wybranego rodu

¹² Ogólne informacje o islandzkich sagach, ich klasyfikacji oraz wartości źródłowej czytelnik może zaczerpnąć z prac przetłuszczonych na język polski. Zob. Margaret Schlauch (1968; 1976), Michał Stieblin-Kamiński (1982) oraz Briger Calleman (1932: 471-494).

¹³ O sagach królewskich pisał Theodore M. Andersson (2005: 197-238).

¹⁴ Jednym z najpopularniejszych przekładów tego dzieła jest książka Lee M. Hollandera (Snorri Sturluson 2005).

¹⁵ Autorstwo tej książki budzi sporo kontrowersji. Najwcześniejsza wersja tego dzieła, zawarta w *Sturlubók*, jest autorstwa Sturla Thordarsona (1214-1284) i powstała między 1275-1280. Nie wiemy, w jakim stopniu była oparta na wcześniejszej *Landnámabók*, której autorem był prawdopodobnie Ari Thorgilsson. Zob. *Landnámabók* [*The Book of Settlements*] 1972.

i ten czynnik odróżnia je od innego rodzaju islandzkiego piśmiennictwa. Sagi rodowe opisują wydarzenia z lat 850-1100. Zaczynają się przeważnie od relacji z przybycia na Islandię przodka (założyciela) opisywanego rodu, a kończą u schyłku okresu Wikingów. Należy jednak podkreślić, że wiele faktów związanych z opisywaniem stosunków społecznych jest charakterystyczne bardziej dla epoki, w której sagi zostały spisane, niż tej, którą opisują (Clover 2005: 239-315).

Grupą sag, które będą pomocne w omówieniu tematu, są sagi legendarne i tak zwane nordyckie romanse¹⁶. *Fornaldarsögur Norðurlanda* (starożytne sagi o północnych krajach) są opisem przygód herosów w czasach dla Islandczyków starożytnych – czyli w okresie przed kolonizacją wyspy (przed 830 r.). Ich wartość dla historyka jest zróżnicowana, po części ze względu na różny czas ich powstania (między XIII a XV wiekiem), a po części ze względu na różnice między starszymi źródłami, które wykorzystywano do pisania sag. Dosyć wysoko należy ocenić sagi powstałe wokół starych pieśni eddaicznych czy skaldycznych, takich jak: *Hrólfs saga kraka ok kappa hans* (*Fornaldarsögur Norðurlanda*; *The Saga of Hrolf Kraki* 1933) w znacznej mierze opartej na *Bjarkamál* (*Carmina Scaldica* 1929), *Völsunga saga* (2000; *Fornaldarsögur...*) opartej na eddaicznym cyklu o rodzie Völsungów¹⁷, czy *Gautreks saga* (*Fornaldarsögur...*; *Gautrek's saga* 1986: 23-56) bazującej na starej tradycji o Starkadrze. Znacznie gorzej przedstawia się natomiast wartość sag, które w większości są wytworem umysłów XIV- i XV-wiecznych Islandczyków, takie jak *Göngu-Hrólfs saga* (1980; *Fornaldarsögur...*) czy *Hrólfs saga Gautrekssonar* (*Hrolf Gautreksson a Viking Romance*, 1972). Niemal zupełnie pozbawione wartości źródłowej są sagi wchodzące do kategorii *riddarasögur* (sagi o rycerzach, nordyckie romanse), będące efektem inspiracji kultury Europy Zachodniej i Południowej, które dotarły na Islandię i zostały zmieszane z elementami północnego folkloru. Mimo ich niskiej wartości dla historyka, sagi takie jak *Ectors saga* (1962) czy *Victors saga ok Blávus* (1962) posłużą nam do zobrazowania, jaką rolę pełnili berserkowie w późnośredniowiecznej literaturze islandzkiej.

¹⁶ Klasyfikacja tych sag nie jest jednoznaczna. Generalnie wyróżnia się parę rodzajów legendarnych sag: *Lygisögur* (kłamliwe sagi); *Fornsögur Suðurlanda* (starożytne sagi o południowych ziemiach); *Fornaldarsögur Norðurlanda* (starożytne sagi o północnych krajach); *Riddarasögur* (sagi o rycerzach, nordyckie romanse). Wszystkie zawierają dużo fikcji literackiej (zob. Kalinke 2005: 316-364; Tulinius 2002: 17-69).

¹⁷ Zob. niżej, przypis 282.

Podsumowując tę część naszych rozważań spróbujmy odpowiedzieć na pytanie, czy dysponujemy dobrymi źródłami do poznania dziejów berserków. Zgadza się z tym, że z racji późnego powstania źródeł, a zwłaszcza sag, nie są one najlepszym materiałem do badań historii politycznej. Wysooko natomiast oceniamy ich walory pod względem opisu kultury i mentalności ludzi z tej części Europy, co jest o tyle istotne, że te aspekty dziejów człowieka będą nas interesować bardziej aniżeli historia polityczna. Charakter źródeł, a raczej miejsce ich powstania (w większości Islandia) zawęża nieco nasze pole badawcze do terenu tej wyspy. I choć fenomen szału bojowego był właściwy wszystkim społecznościom krajów skandynawskich, to miejsce powstania źródeł determinuje nas do patrzenia na ten problem z punktu widzenia Lodowej Wyspy. Wszystkie przedstawione wyżej rodzaje źródeł będziemy wykorzystywać w pracy, aczkolwiek nie wszystkie w równomierny sposób przy poszczególnych jej częściach. Do omówienia fragmentu poświęconego rzeczywistemu wizerunkowi berserków w okresie Wikingów posłużą nam poezja, sagi królewskie oraz sagi rodowe. Część druga w znacznej mierze będzie się opierać na tych samych źródłach, aczkolwiek z większym uwzględnieniem poezji eddaicznej i niektórych sag legendarnych. W ostatniej części oprzemy się głównie na sagach rodowych i legendarnych. W sytuacji, gdy do różnych okresów istnienia berserków wykorzystujemy te same źródła, rodzi się pytanie o metodologiczną poprawność takiej czynności. Jednak żadne ze źródeł skandynawskich nie służy do badań tylko jednego okresu dziejów Skandynawii. Szczególną rolę odgrywają tu sagi, które mieszają ze sobą elementy z historii Wikingów, realia czasów, w których zostały spisane oraz fikcyjne wątki wplecione przez autorów. Dlatego też oddzielenie tych poszczególnych elementów budzi kontrowersje i nastęrcza wiele problemów badaczom. Na szczęście dysponujemy dużą liczbą źródeł, dzięki czemu poprzez porównania i badanie przepływu w czasie poszczególnych wątków, możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa wydzielić to, co jest fikcją, od tego, co jest historyczną rzeczywistością.

BERSERKOWIE W HISTORIOGRAFII

Berserkowie przykuwali uwagę badaczy już od końca XVIII wieku. Ośrodki, w których zajmowano się tym zagadnieniem, leżały głównie w krajach skandynawskich, dla których okres Wikingów (793-1066) stanowił narodową dumę, jako czas, w którym ich mieszkańcy grali pierwszoplan-

nowe role w historii Europy. W początkowym okresie uwagę badaczy przykuwał problem przyczyny powstania szału bojowego i udziału w nim halucynogennych grzybów¹⁸. W drugiej połowie XIX wieku krótkie i rzeczowe omówienie zagadnienia berserków znalazło swoje miejsce w najlepszym po dzień dzisiejszy słowniku (staro)islandzko-angielskim (Cleasby i Vigfusson 1975: 61)¹⁹. Rozkwit badań nad problemem szalonych wojowników nastąpił dopiero w początkach wieku XX, w krajach skandynawskich i w Niemczech. Niemiecki badacz Hermann Güntert (1912) oraz norweski naukowiec Fredrik Grøn (1929) jako pierwsi dali nauce obszerne opracowania dotyczące berserków. W dalszej kolejności norweski badacz Erik Noreen (1932: 242-254) zajął się samym zagadnieniem słowa *berserkr*, śledząc jego obecność we współczesnych słownikach języków skandynawskich i próbując rozstrzygnąć jego genezę. Do badań nad berserkami sporo dołożył niemiecki naukowiec Otto Höfler (1934), który widział w nich rodzaj elitarnych wojowników ściśle powiązanych z kultem Ody-na²⁰. II wojna światowa i kompromitacja ruchu faszystowskiego, poszukującego ideologicznych korzeni w pogańskiej historii Germanów, osłabiła na parę lat badania nad skandynawską mitologią i kulturą zarówno w Niemczech jak i w innych krajach. Do tematu berserków powrócono w latach sześćdziesiątych XX wieku. Wtedy właśnie Klaus von See opublikował kontrowersyjny artykuł, w którym dowodził, że berserkowie byli całkowicie literackim wymysłem (1961: 129-136). Taki skrajny pogląd wyraźnie odstaje od przekonań pozostałych badaczy i naszym zdaniem ignoruje źródła poetyckie, napisy runiczne i zabytki ikonograficzne oraz odrzuca cały zespół wierzeń religijno-magicznych towarzyszących pogańskim Skandynawom. Inny niemiecki badacz, Hans Kuhn, opublikował pod koniec lat sześćdziesiątych krótki artykuł o berserkach, łącząc ich z germańskimi gladiatorami w starożytnym Rzymie (1968: 218-227). O zagadnieniu *úlfhednar*, jako grupie wojowników noszących wilcze skóry i będących analogicznymi do *berserkir*, pisał Gunter Müller (1967: 200-212), który badał również germańskie imiona pochodzące od słowa wilk (*úlfir*) i niedźwiedź (*ber*), wiążąc

¹⁸ Początek tej dyskusji został wywołany przez artykuł: Ödman 1784. Szczegółowe omówienie literatury tego zagadnienia zob. niżej, s. 62.

¹⁹ Cleasby i Vigfusson (1975: 61). Pierwsza edycja tego słownika pochodzi z 1874 roku.

²⁰ Ten niemiecki naukowiec wyłożył swoje poglądy wiele lat później w krótkim, ale treściwym artykule pt. *Berserker* (Höfler 1973: 298-304). Należy jednak pamiętać, że w latach trzydziestych Höfler znajdował się pod silnym wpływem ideologii faszystowskiej, którą zresztą sam czynnie współtworzył. Z tego powodu jego prace z tego okresu są prześląknięte duchem hitlerowskich Niemiec.

je z szalonymi wojownikami (1968: 202-217). Berserkowie znaleźli też swoje miejsce w pracy Jana de Vriesa, najlepszego niemieckiego skandynawisty (1970: 97-99). Zagadnieniami zmiany kształtu w kulturze skandynawskiej zajmowała się Hilda Davidson, słusznie widząc w szalonych wojownikach główny przykład takiego zachowania (1978: 126-142). Dogłębną analizę roli berserków w obecnym w islandzkich sagach schemacie: nieproszony zalotnik – heros, przedstawił Benjamin Blaney (1982: 279-294). Berserkowie znajdują się też w słownikach poświęconych kulturze (Lid 1956: 501-503) i mitologii (Simek 1993: 35-36; Lindow 2001: 75-76). Do nowszych opracowań należy krótki i ogólny artykuł Gryte Piebenga (1993) oraz świetna praca islandzkiego badacza Aðalheiðura Guðmundsdóttira (2001: 317-353), dotycząca najnowszych badań o wpływie *Amanita muscaria* na *berserksgangr*. Warto też zwrócić uwagę na pracę angielskiego historyka Gerarda Brenna, który przeprowadził doskonałą analizę imion *berserkir* i *úlfheðnar* oraz związanych z tym wierzeniami w możliwość ponownego odrodzenia przodków w ciałach potomków (1997: 5-38). Sporo miejsca poświęcił zagadnieniu berserków Neil Price w swojej wybitnej monografii dotyczącej wojny i religii w epoce Wikingów (2002: 366-388). Tematyką berserkopodobnych żołnierzy wśród Indoeuropejczyków zajął się Michael Speidel, znajdując wiele przykładów szalonych wojowników w różnych kręgach kulturowych (2002: 253-290).

Polski czytelnik nie miał do tej pory wielu okazji, by zapoznać się z tą problematyką na gruncie rodzimej historiografii. Właściwie jedyną, aczkolwiek znakomitą pracę związaną z berserkami napisał Leszek Paweł Słupecki (1994). Jego książka poświęcona jest historii wierzeń w wilkołactwo i w tym też aspekcie autor omówił skandynawskich berserków kładąc nacisk na ich ideologię, związaną ze zmianą kształtu. O berserkach wspomina również Władysław Duczko (2002) w artykule poświęconym rytualnym tańcom szalonych wojowników, analizowanych głównie z archeologicznego punktu widzenia. Wzmianki o berserkach można spotkać w dostępnych w języku polskim monografiach poświęconych Wikingom (Foote, Wilson 1975: 275; Ros 1969: 218).

UWAGI DO PRZEKŁADÓW ŹRÓDEŁ

Wszystkie islandzkie teksty źródłowe są cytowane w oryginalnej wersji językowej (staronordycki). W przypadku sag oryginalny tekst jest podawany w przypisach, w przypadku zaś poezji skaldycznej lub eddaicznej

w głównym tekście. Tłumaczenia na język polski są naszego autorstwa, dokonywane z wykorzystaniem nowożytnych przekładów na język angielski. W przypadku źródeł, które zostały już przełożone na język polski, zamieszczane cytaty pochodzą zwykle z polskich przekładów z uwzględnieniem naszych uwag (jeśli takie są, adnotacja została umieszczona w przypisie). Źródła istniejące w języku łacińskim, greckim lub staroangielskim tłumaczyliśmy z przekładów w językach nowożytnych.